

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті

ӘОЖ 338.486 (574.5)

Қолжазба құқығында

КУРАЛБАЕВ АЛМАС АХМЕТКАРИМОВИЧ

**Қазақстанның Оңтүстік аймағында рухани-тарихи туризмді дамытуды
басқарудың ұйымдастырушылық және экономикалық мәселелері**

6D050700 – Менеджмент

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Ғылыми кеңесші:
Экономика ғылымдарының докторы,
профессор Мырзалиев Б.С.

Шетелдік ғылыми кеңесші:
доктор PhD, профессор
Недим Юзбашыоглу

Қазақстан Республикасы
Түркістан, 2017

МАЗМҰНЫ

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР	3
КІРІСПЕ	4
1 АЙМАҚТЫҚ БАСҚАРУДЫҢ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ ТУРИЗМДІ ДАМУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
1.1 Аймақтық туризмді басқарудың теориялық-методологиялық негіздері..	9
1.2 Аймақтағы туризмді дамытуды басқарудың ұйымдастырушылық және экономикалық механизмі	28
1.3 Туризмді дамытуды басқарудың шетелдік тәжірибесін пайдалану мүмкіндіктері	47
2 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АЙМАҚТЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУДЫ БАСҚАРУДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ	
2.1 Қазақстан Республикасындағы аймақтық туризмді дамытудағы басқарудың қазіргі жағдайын талдау	56
2.2 Оңтүстік Қазақстандағы рухани-тарихи туризмнің дамуындағы басқарудың ұйымдастырушылық және экономикалық механизмдерін саралау	73
2.3 Оңтүстік Қазақстандағы рухани-тарихи туризмді дамытудағы басқаруды Swot талдау	88
3 АЙМАҚТАҒЫ ТУРИЗМДІ ДАМУ МЕН БАСҚАРУДЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	
3.1 Қазақстанның оңтүстік аймағындағы туризмді дамытуды басқарудағы ұйымдастырушылық-экономикалық индикаторларын моделдеу	95
3.2 Оңтүстік Қазақстандағы туризмді дамытудағы құрылымдық факторларды зерттеу және рухани туризмдегі басқару жүйесін жетілдіру..	107
ҚОРЫТЫНДЫ	129
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	133
ҚОСЫМШАЛАР	144

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ҚР	–	Қазақстан Республикасы
ҒЗҰ	–	Ғылыми зерттеу ұйымы
ЭЫДҰ	–	Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы
ЖҰӨ	–	Жалпы ұлттық өнім
ЖІӨ	–	Жалпы ішкі өнім
НӨҚ	–	Негізгі өндірістік қор
ТКШ	–	Тұрғын үй коммуналдық шаруашылық
ЖАӨ	–	Жалпы аймақтық өнім
ЖҚ	–	Жалпы қорланым
ЖОО	–	Жоғары оқу орны
КСРО	–	Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы
АҚ	–	Акционерлік қоғам
ААҚ	–	Ашық акционерлік қоғам
АҚШ	–	Америка құрама штаттары
БҰҰ	–	Біріккен Ұлттар Ұйымы
АЭА	–	Арнайы экономикалық аймақ
ОҚО	–	Оңтүстік Қазақстан облысы
ТМД	–	Тәуелсіз мемлекеттер достастығы
ЕО	–	Еуропа Одағы
КО	–	Кеден Одағы
НӨҚ	–	Негізгі өндірістік қорлар
ШОБ	–	шағын және орта бизнес
ЮНВТО	–	Дүниежүзілік туристік ұйым
ЮНЕСКО	–	Білім, ғылым және мәдениет мәселелері бойынша Біріккен Ұлттар ұйымы
БАӘ	–	Біріккен Араб Әмірліктері
MICE	–	кездесулер, көтермелеу турлары, конференциялар/форумдар және көрмелер/оқиғалар
МҰТП	–	мемлекеттік ұлттық табиғи парк
SMIT	–	Морокко туризмдегі инжинирингілік қоғамы
SEM	–	іздеу маркетингі
INFRATUR	–	Туризм инфрақұрылымын дамыту қоры
FOGATUR	–	Туризмге кепіл беру және жылжыту қоры
млн	–	Миллион
млрд	–	Миллиард

КІРІСПЕ

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Әлемдегі серпінді дамыған салалардың бірі туристік сала болып табылады. Дүниежүзілік туристік ұйымның деректері бойынша туризм әлемдік ЖІӨ 9% (тікелей және жанама әсерді ескергенде), тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің әлемдік экспортының 6% иеленеді. Осы салада шамамен 100,9 млн. адам жұмыс істеуде, бұл ретте, әлемдегі әрбір 11 жұмыс орны туризм саласына құрылады. Туризм, коммуникациялар және көлік, құрылыс, сауда, ауыл шаруашылығы және т.б. сияқты аралас салаларға әсер ете отырып, өңірлердің әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал етеді.

Қазақстан бай туристік-рекреациялық әлеуетке ие бола отырып, туризмнің жеткілікті деңгейде дамымауымен сипатталады. Оның ЖІӨ үлесі (тұру және тамақтану бойынша көрсетілетін қызметтер ғана есептеледі) шамамен 0,9%-ды құрайды. 2015 жылы туристік қызметтен түскен кіріс көлемі 236,4 млрд. теңгені құрады, бұл 2010 жылғы деңгейден 2 есеге жуық артық (126,5 млрд. теңге). Салада жұмыспен айналысатындар саны 103,6 мың адамды құрады. Туристік қызметтен республикалық бюджетке төленген салықтар мен өзге де міндетті төлемдер 2015 жылы 11,0 млрд. теңгені құрады.

Туризм экономикалық қызмет саласы ретінде заманауи әлемде кең дамуға ие болды. Сату мөлшері жөнінен Бүкіләлемдік банк институты мамандарының бағалауы бойынша туризм бүгінде әлемдік экономикада - машина құрылысынан кейін екінші орынды, ал қызмет саласының өзге салалары басты орынды иеленеді. Дегенмен туризм индустриясының өзін экономика саласы ретінде белгілеуге болмайды. Қызметтің бұл түрі тауарларды, қызметтер мен әсерді қатар үйлестіру негізінде тартымды өнімді жасай отырып түрлі сала өндірісінің факторлары мен территорияның әлеуетін біріктіріп пайдалануға негізделген. Туристік нарық бүгінгі таңда ең жаһандандырылған нарықтардың бірі болып табылады, бірақ туризмнің дамуы одан да көп дәрежеде нарықтардың және экономика қызметі түрлерінің жаһандануына мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің 2014 жылдың 11 қарашасында қазақстан халқына кезекті жолдауында: «индустриялық инфрақұрылымдарды дамытудағы іс-шараларды жүзеге асыруды айта келе, туризмдегі инфрақұрылым өз алдына жеке бағыт екендігін айтты. Сонымен қатар туризмдегі басты басымдылық жұмыс орындары санының көптеп құрылу мүмкіндігі және туризмдегі бір жұмыс орнын құру өнеркәсіпке қарағанда 10 есе арзанға түседі» - деп аймақ экономикасының дамуын ерекше атап өтті [1].

Аталмыш зерттеу жұмысының маңызды артықшылығы ретінде, қарастырылған аймақтағы туристік қызметтің теориялық және ұйымдастырушылық аспектілері нақты басқарушылық тәжірибемен тығыз байланысады, үйлеседі және расталады. Бұл мұнда келтірілген материалдардың

теориялық қана емес, сонымен қатар практикалық маңыздылығын да айтарлықтай арттырады.

Зерттеу пәні туризмді ғаламдық нарық және халықаралық экономикалық байланыстар жүйесіне біріктіру тұрғысынан аймақта туризмді дамытудың алғышарттары мен болашағын бағалау болып саналатын жеңіл логикалық талдау келтірілген.

Бұдан басқа, Тұжырымдамада Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың бес институционалдық реформасын іске асыру бойынша «100 нақты қадамның» Ұлт – жоспары (57, 86-қадам) шеңберінде көзделген негізгі қағидаттарды, сондай-ақ Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспарымен белгіленген экономиканы әртараптандырудың басты бағыттарына және «Қазақстанның әлемнің ең дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіруі жөніндегі тұжырымдама туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 13 қаңтардағы № 732 Жарлығына сәйкес, Қазақстанның 2050 жылға дейін ұзақ мерзімді даму стратегиясын іске асыруды ескереді [2].

Әлемдік маңызы бар мәдени-тарихи ескерткіштердің, ұлттық дәстүрлердің болуы, қолайлы экологиялық жағдай, тиімді географиялық жағдай және туристік тартымдылықтың өзге де факторлары, сондай-ақ республикалық стратегиялық құжаттарда (Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасы және 2030 жылға дейін республиканы дамыту Стратегиясында) көрініс тапқан мемлекеттік саясат туризмді аймақты мамандандырудың маңызды бағыттарының бірі ретінде белгілейді және де бұл зерттеудің өзектілігін айқындайды.

Тақырыптың ғылыми зерттелу дәрежесі. Аймақты басқару және туризмнің дамуын жан-жақты зерттелуіне байланысты көптеген мәселелер белгілі шетелдік, ресейлік және өзіміздің елдегі ғалым-экономистердің еңбектерінде көрініс тапқан.

Зерттеудегі туризм индустриясын ұйымдастыру мен басқарудың жалпы мәселелері бойынша теориялық-әдістемелік негізін шетелдік және ресейлік ғалымдар А.Ю. Александрова, Ф. Котлер, К. Купер, М.Б. Биржаков, А.П. Дурович, Н.И. Кабушкин, В.А. Квартальнов, А.Д. Чудновский, ал туризм мен қызмет көрсету салаларын болжау, жоспарлау мәселелері Е.В. Башмачников, Ю.В. Кузнецов, Ю.С. Путрик, В.М. Фраймович, өңірлік туризмді дамыту және оның әлеуметтік-экономикалық жүйеге тигізетін әсерін бағалау мәселелері В.В. Громов, В.Г. Гуляев, В.А. Морозов, А.А. Татаринов, К.В. Хартанович, К. Каспар, т.б. еңбектерінде жан-жақты талданған еңбектерді құрайды.

Нарық жағдайы мен тұрақты даму барысында туризм индустриясын басқарудың әдіснамалық негіздерін әр бағытта талдауды шетелдік ғалымдардың: Б. Арчер, Р. Бентли, Я. Гезгала, Я. Криппендорф, Р. Дэвидсон, Х.В. Опашовски, В. Фрейер, Д. Флетчер, т.б. ғылыми басылымдармен еңбектерін көреміз. Ресейлік зерттеушілердің В.И. Азар, О.В. Аристова, В.А. Квартальнов, М.Б. Биржаков, Г.А. Карпова, т.б. туризм мәселелеріне арналған ғылыми еңбектерін атап өткен орынды.

Сондай-ақ, нарықтық экономика жағдайында туризм индустриясы мен аймақ дамуына маңызды үлесін қазақстандық ғалымдар да қосты, атап айтсақ туризмнің даму мәселелері бойынша С.Р. Ердаuletов, О.Б. Мазбаев, Ө.К. Шеденов, В.Н. Вуколов, Ғ.М. Дүйсен, Ж.М. Дюсембекова, Р.Х. Раева, О.Ж. Устенова, М.Р. Смыкова, Б.А. Алтынбаева, Р.А. Асанбаев және т.б. ғалымдардың еңбектерінде орын алған.

Туризмдегі дамытуды басқару бойынша қаншама шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерінде зерттелгенімен, зерттеу мәселелері әлі де толық өңделмеген, әсіресе Қазақстан Республикасы және оның туристік аймақтары бойынша деректердің нақты болмауы. Туризмді дамытуды басқару мәселесі Қазақстанда кешенді түрде қарастырылып, аймақ дамуындағы айырмашылықтар мен әркелкілікті стратегиялық жоспарлау негізінде, жаңа ақпараттық технологияларды қолдану арқылы ақпарат ағымдарын басқару механизмдері мен экономикалық-ұйымдастыру мәселелерін есепке алу қажет.

Осы тұрғыдан қазіргі таңда туризмді дамытудағы басқару мәселелерін зерттеу қажеттілігі, тақырыпты таңдау және оны зерттеудегі мақсат-міндеттерді айқындап, ізденіске түрткі болды.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.

Диссертациялық жұмыстың мақсаты – рухани-тарихи туризм дамуын басқарудың теориялық-методологиялық негізін зерттеу, Оңтүстік Қазақстандағы рухани туризмнің дамуын басқару механизмдерін жетілдіру бойынша ғылыми-негізделген ұсыныстарды әзірлеу. Мақсатты іске асыру үшін келесі міндеттер қойылды:

- Қазақстан Республикасындағы туризм перспективасы мен дамуы жағдайын талдау;
- Оңтүстік аймақтың туристік әлеуетін бағалау;
- Аймақтық және республикалық деңгейдегі туристік саланың дамуындағы негізгі тенденциялары мен проблемаларын айқындау;
- Оңтүстік аймақтың туризм инфрақұрылымына талдау жасау;
- Аймақтағы ішкі туризм мен сыртқы туризмнің және туристік аймақтардың тиімділігі мен даму тенденцияларын бағалауда математикалық модельдеу жүргізу;
- Оңтүстік аймақтағы рухани-тарихи туризмді ұйымдастыру және дамытуды басқаруды жетілдірудің негізгі жолдарын зерттеу мен ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу нысаны - Оңтүстік Қазақстандағы туризм дамуын басқарудың экономикалық-ұйымдастырушылық үрдісі және рухани-тарихи туризм нысандары болып табылады.

Зерттеу пәні - Оңтүстік Қазақстандағы рухани-тарихи туризм дамуын басқарудағы пайда болатын ұйымдық-экономикалық қатынастар жиынтығы болып табылады.

Зерттеу жұмысының теориялық және әдістемелік негізі. Ғылыми зерттеу жұмысының теориялық негізі ретінде аймақты басқару және туризмді дамытуды басқару бойынша отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері,

сондай ақ монографиялары, басқару және туризм саласындағы атакты ғалымдардың ғылыми еңбектері алынды. Зерттеу жұмысының әдістемелік негізін ғылыми тұрғыда қарастыра отырып, экономикалық зерттеу әдістері құрады. Сондай-ақ ғылыми жұмыстың негізгі тұжырымын дәлелдеуде ғылыми абстракция әдісі, абстрактылықтан нақты тұжырымдамаларға өту, статистикалық және экономикалық талдау, салыстыру, топтастыру әдістері, экономикалық-математикалық модельдеу әдістері қолданылды.

Сонымен қатар Оңтүстік Қазақстанда рухани-тарихи туризмді дамытуды басқару мәселелері бойынша маркетингтік зерттеу сауалнамасы жүргізілді.

Зерттеудің ақпараттық негізін ашық басылымдарда жарияланған мәліметтер, яғни Қазақстан Республикасы Президентінің халыққа жолдаулары, мемлекеттік бағдарламалар, заңдар және нормативті актілер, Үкімет жарлықтары, Қазақстан Республикасының Статистикалық агентігінің статистикалық жинақтары мен мәліметтері, Оңтүстік Қазақстан облысы, Қызылорда облысы, Жамбыл облысы және Алматы облысының Статистика департаменттерінің статистикалық жинақтары мен ресми мәліметтері құрады. Сондай-ақ аймақтың дамуы мен туризмді дамытуды басқаруға байланысты отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері, аймақтық туризмді басқару басқару бойынша Scopus және Thomson Reuters деректер базасына енген мақалалар қолданылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы келесіден тұрады:

– рухани-тарихи туризмді дамытуды басқаруды жүзеге асырудың ерекшеліктері анықталды, «аймақты басқару» және «туризм дамуын басқару» түсініктеріне авторлық анықтама берілді;

– шетелдік тәжірибені зерделеу негізінде туризмді дамытуды басқаруды мемлекеттік және жергілікті басқару органдарының қолдау шаралары ұсынылды;

– маркетингтік зерттеулер жүргізу негізінде рухани-тарихи туризм дамуын басқаруды тежейтін мәселелері анықталды және оларды шешу жолдары ұсынылды;

– экономика-математикалық әдістерді қолдану негізінде туризм дамуын басқарудың болжамы жасалынды және жергілікті басқару органдарына ұсынылды;

– рухани-тарихи туризмді дамытуды басқаруды жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірленді.

Қорғауға ұсынылатын негізгі ғылыми тұжырымдар.

– «Аймақты басқару» және «туризм дамуын басқару» түсініктеріне авторлық анықтамалары;

– рухани-тарихи туризм дамуын басқару мәселелерін анықтау мақсатында жүргізілген маркетингтік зерттеулер нәтижесі;

– экономика-математикалық әдістерді қолдану негізінде рухани туризм дамуын басқару тиімділігінің ұзақ және қысқа мерзімді болжамы;

– Оңтүстік Қазақстандағы рухани-тарихи туризм дамуын басқаруды жетілдіру жолдары.

Диссертациялық жұмыстың теориялық маңызы. Зерттеу жұмысының теориялық маңыздылығы, туристік саланың стратегиялық дамуын басқарудың ұйымдастырушылық және экономикалық мәселелерін зерттелген теориялық тұжырымдармен әдістемелік көзқарастар негізінде туризмді дамытудағы басқару және ұйымдастыру арқылы экономикалық теорияны толықтырады.

Жұмыстың тәжірибелік маңызы зерттеу нәтижелері мен қорытындыларын Қазақстанның оңтүстік аймақтарында әрекет етуші туризм саласының дамуы мен басқарудағы тиімділігін арттыруға пайдалануға болатындығымен ерекшеленеді. Автордың қол жеткізген нәтижелері Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан қаласы Әкімдігінің «Кәсіпкерлік және Туризм» бөлімінде енгізілген. Сонымен қатар, зерттеудің қолданбалы тұстарын аймақтағы туризмді дамыту мен басқаруды жетілдіруге бағытталған мемлекеттік және жергілікті мақсатты бағдарламалар қабылдауда және олардың даму стратегияларын жоспарлауда қолдануға болады. Сондай-ақ жұмыстың теориялық нәтижелері мен ұсыныстарын туризмді дамыту мен басқару тиімділігін арттыру бойынша ЖОО-ның оқу-әдістемелік үрдісінде және мамандарды жетілдіруде ақпараттық негізде пайдалануға болады.

Зерттеу нәтижелерін жариялау және апробациялау. Диссертациялық жұмыстың негізгі нәтижелері мен ғылыми қорытындылары автормен халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияларда, ғылыми мақалаларда, сондай-ақ, шетелдік ғылыми журналдарда жарияланды.

Диссертациялық жұмыстың негізгі қорытындылары мен ұсыныстары автордың жарияланған 11 ғылыми еңбектерінде, соның ішінде Scopus цитаталау базасына енген шетелдік журналда - 3, Ғылым және Білім саласындағы Бақылау комитеті бекіткен ғылыми басылымдар тізіміне сәйкес – 3, халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларда – 5 баяндаманың тезистері жарияланды, оның 1-уі шетелдік халықаралық конференцияларда баяндалған.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы мен көлемі. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, құрамында 54 кесте, 15 суретті қамтитын үш бөлімнен, қорытынды және 165 пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.